

KICK BRAS

Oog in oog

Christelijke mystiek in woord en beeld

SKAN DALON
HOW WORDS AND POWER S

INHOUDSOPGAVE

INLEIDING	9
------------------------	----------

MYSTIEKE ERVARING IN BIJBEL EN GESCHIEDENIS	13
--	-----------

1	Mozes en de brandende braamstruik	14
2	Ezechiël: verlangen naar transcendentie	16
3	Psalm 119: het goddelijke gelaat licht op	19
4	Psalm 62 en mystieke intimiteit	21
5	De doop van Christus: jij bent mijn geliefde Zoon	23
6	Paulus: 'Ikzelf leef niet meer, maar Christus leeft in mij'	25
7	Augustinus en Monica: de Stilte spreekt	27
8	De stigmatisatie van Franciscus van Assisi: delen in het lijden van Christus	30
9	Jan van Ruusbroec en de mystieke ervaring: vanbinnen geraakt zijn ..	33
10	Teresia van Avila: buiten jezelf raken	36

HET GODSBEELD IN DE MYSTIEK	39
--	-----------

11	De mensvormige God	40
12	De glans van het licht	43
13	Een duister helderder dan licht	45
14	Vuur	47
15	Zee	50
16	Wind en adem	53
17	God: één wezen, drie personen	55
18	Bron	59
19	Stilte	62

HET CHRISTUSBEELD IN DE MYSTIEK	65
--	-----------

20	Heerser over alles	66
21	<i>Ecce homo</i> – zie de mens!	68
22	Christus als moeder	71
23	Maria	74
24	Het Christuskind	77
25	De lijdende Christus	80
26	De contemplatieve Christus	83

MENS- EN WERELDBEELD IN DE MYSTIEK	87
27 De mens: beeld en gelijkenis van God	88
28 De innerlijke mens	91
29 Microkosmos en makrokosmos	94
30 De natuur als katalysator van mystieke ervaring	96
BEELDEN VAN DE MYSTIEKE WEG	101
Inleiding	102
Vijf metaforen	105
31 De ladder	106
32 De spiraal	110
33 Het labyrint	112
34 De pelgrimage	116
35 De berg op	119
De drie fasen	123
- <i>Zuivering</i>	123
36 De louteringsberg	124
37 De woestijn	128
38 De mystieke kruisweg	132
39 De donkere nacht	136
- <i>Verlichting</i>	141
40 Ontwaken	142
41 In kosmisch licht	146
42 Een ononderbroken gesprek	150
43 Verlichting met de Geest in de gemeenschap	154
44 Verlichting met wijsheid	158
- <i>Vereniging</i>	161
45 Vereniging op verschillende niveaus	162
46 Vereniging als omhelzing	167
47 Het mystieke huwelijk van de gelovige met de Wijsheid	172
48 Het geestelijk huwelijk bij Teresia van Avila	175

	De doorwerking van mystiek	179
49	Contemplatief leven	180
50	De navolging van Christus	185
51	Opbouw van de gemeenschap	189
52	Dienst aan de armen	193
53	Contemplata tradere	198
54	Werken in en aan de schepping	202
55	Lijden en sterven	207
	EPILOOG	211
	Mystiek in de eenentwintigste eeuw	212
	NOTEN.....	217

INLEIDING

Fascinerend zijn de ‘koppen’ van de Duits-Russische expressionistische schilder Alexej von Jawlensky (1864-1941). De ‘Abstracte Koppen’, de ‘Heilandgezichten’ en de ‘Meditaties’ (die in hun primitiviteit toch ook ‘koppen’ zijn) zijn te typeren als moderne iconen. Zoals Von Jawlensky zelf ook zei: het is het menselijk gelaat dat mij fascineert. Hij wilde als schilder oog in oog staan met het menselijk gelaat. En hij wilde ons daarnaar laten kijken, zodat ook wij die confrontatie zouden aangaan: oog in oog.

Op de omslag van dit boek zien we zo’n ‘kop’. Het schilderij heeft de bijnaam: ‘Innerlijk schouwen’. Het is een gelaat dat naar ons is toegewend, maar de blik is naar binnen gericht. We zien een gezicht in uiterste concentratie, gericht op een innerlijk visioen. De ronde lichten die Jawlensky aanbracht aan de bovenzijde en de linkerkzijde getuigen daarvan. Het is het gelaat van iemand die oog in oog staat met een innerlijke realiteit. ‘Innerlijk schouwen’, noemde Jawlensky dat. Daarmee gebruikte hij een oude terminologie, die we al tegenkomen bij Griekse wijsgeren en in vele vormen van christelijke mystiek. Ik vond het een mooie term die iets wezenlijks zegt over de ervaringen en inzichten die in dit boek aan de orde komen en die we ook wel aanduiden met het begrip ‘mystiek’.

Mystiek is een in alle religies voorkomend verschijnsel. Het is een verlangen en streven naar innige verbondenheid met het goddelijke mysterie. Terwijl sommige mensen die religieus zijn er genoeg aan hebben om zich te houden aan de regels van hun religie en in te stemmen met de leer van hun religieuze gemeenschap, zoeken anderen naar een inniger betrokkenheid op de god in wie zij geloven. Wanneer dit verlangen erg sterk wordt en een belangrijke drijfveer in het leven wordt, spreken we van mystiek. De apostel Paulus schreef in 1 Korintiërs 13:12: ‘Nu kijken we nog in een wazige spiegel, maar straks staan we oog in oog’. Je zou kunnen zeggen: doorgaans hebben we genoeg aan een wazige spiegel. Maar soms wordt ons een glimp gegund van helderheid en inzicht. Dan is het of we even oog in oog staan met de Eeuwige. Bij sommige mensen zijn zulke ervaringen zo ingrijpend, dat ze gedreven worden door een voortdurend verlangen naar direct contact met het goddelijke mysterie. Hun levensweg wordt steeds meer tot een omgang met de Ene, waarbij zij door een ‘innerlijk schouwen’ God voor ogen houden. Dit is wat we de mystieke weg noemen. Hierover gaat dit boek, over mystieke ervaring en mystieke weg als ontmoeting van gelaat tot gelaat, oog in oog. Oog in oog werd dan ook de titel van dit boek.

De mystieke omgang met de Onzienlijke en Onuitsprekelijke spreekt mensen in onze tijd aan. Er is een verlangen merkbaar naar religie als ervaring. Het kan dan

bevrijdend en bevruchtend werken om kennis te nemen van een rijke traditie van ervaringswijsheid die in vele eeuwen gevormd is. Ook in het christendom bestaat deze traditie. We noemen dat de christelijke mystiek. Deze traditie getuigt van geloofservaringen waardoor mensen overweldigd werden door de werkelijkheid van God. Deze mensen werden daardoor op een weg geleid die hen diepgaand veranderde. De mensen die zich hiertoe gedreven voelen noemen we mystici. Mystici zijn dus mensen die door mystieke ervaringen zo diep geraakt zijn dat hun leven erdoor veranderd is. Zij worden gedreven door de inwerking van de goddelijke geest in hun eigen diepste innerlijk. Zo gaan zij, wat men wel noemt, de mystieke weg. Soms in eenzaamheid, maar ook wel in mystieke gemeenschappen. Deze ontwikkelingen zien we in alle religies. Ook binnen het christendom komen mystici en mystieke gemeenschappen voor en in de loop van de eeuwen is daardoor een rijke schat aan mystiek cultureel erfgoed ontstaan. Teksten die getuigen van persoonlijke ervaringen, levensbeschrijvingen, mystieke traktaten, mystieke liederen. Maar mystiek is niet alleen in teksten en muziek tot expressie gekomen. Ook in de beeldende kunst treffen we het aan: de miniaturen van middeleeuwse handschriften, de schilderijen en het beeldhouwwerk, glas-in-loodramen en de architectuur.

Dit boek wil een verbinding leggen tussen mystieke teksten en beeldende kunst. Veel mystieke ervaringen kwamen in beeldende taal tot expressie en kunstenaars werden erdoor geïnspireerd. Zij maakten kunstwerken waarin de mystieke ervaring op symbolische of abstracte wijze werd opgeroepen.

Ik heb mij eerst afgevraagd welke elementen van de mystiek, als eeuwenoude maar nog steeds levende werkelijkheid, ik als essentieel beschouw. Dat zijn achtereenvolgens: mystieke ervaring, godsbeeld, mens- en wereldbeeld en de mystieke weg. Omdat ik mij vooral concentreer op de christelijke mystiek, onderscheid ik naast het godsbeeld ook het Christusbeeld. Zo kom ik aan de indeling van dit boek. Ik wil eerst laten zien hoe in teksten en beelden getuigenis wordt afgelegd van mystieke ervaring. Mystiek is immers geboren uit ervaring, uit het ondergaan van een heel directe presentie van God. In de Bijbel en de geschiedenis van het christendom komen veel getuigenissen voor van deze ervaring. Maar ervaring is niet alleen maar een superindividueel gevoelen. De ervaring wordt ook altijd beïnvloed door de geloofsgemeenschap waarvan je deel uitmaakt en de geloofsovertuigingen van deze gemeenschap. Omgekeerd zien we dat diepe ervaringen ook weer invloed hebben op overtuigingen die je erop nahoudt. Daarom wil ik in de volgende twee delen van dit boek laten zien hoe godsbeelden en Christusbeelden mede vorm gaven aan mystieke inzichten en omgekeerd, hoe mystieke ervaring het godsbeeld en Christusbeeld ook inkleurt. Datzelfde geldt ook voor het mensbeeld en wereldbeeld die vervolgens aan bod komen: ook zij geven kleur aan de mystieke ervaring

en omgekeerd, de mystieke ervaring bepaalt mede het beeld dat je van de mens in de wereld hebt.

Een laatste onmisbaar element van de mystiek is de mystieke weg. Deze bespreek ik in het laatste deel 'Beelden van de mystieke weg'. Mystiek is meer dan heftige ervaringen ondergaan. Deze ervaringen brengen een mens op een weg van transformatie. Je wordt van mystiek een ander mens. Je gaat anders leven. Vanouds werd deze verandering voorgesteld als het gaan van een weg. Allerlei metaforen geven het beeld van de weg diepte en kleur, zoals bijvoorbeeld de ladder, de spiraal of het labyrint. In de middeleeuwen sprak men van een weg in drie stadia, of ook wel in drie dimensies: de zuivering, de verlichting en de vereniging. Omdat deze driedeling ook in de beeldende kunst is terug te zien heb ik deze aangehouden. Maar ik heb er min of meer een vierde aan toegevoegd: de doorwerking. Daarmee wil ik onderzoeken hoe het ondergaan van mystieke ervaring en het gaan van de mystieke weg doorwerkt op verschillende terreinen van het leven. Zo wordt voorkomen dat onterecht de indruk ontstaat dat mystiek een in zichzelf gekeerde vorm van religie is, die afgesloten is van de buitenwereld. In de epiloog ga ik ten slotte op zoek naar de betekenis of rol van de mystiek in onze eigen eenentwintigste eeuw, die met de aanval op de Twin Towers zo duister begon.

De vijf genoemde elementen: ervaring, godsbeeld, Christusbeeld, mens- en wereldbeeld en de mystieke weg zijn mijn ordeningsprincipe voor dit boek. Vervolgens ben ik op zoek gegaan naar kunstwerken en mystieke teksten die aan deze elementen vormgaven. Vaak hoorden kunstwerken en teksten bij elkaar. Maar niet altijd. Dan benaderde het kunstwerk op een eigen wijze een facet van de mystieke werkelijkheid en zocht ik naar een tekst die op analoge wijze het betreffende facet belichtte.

Dit boek is niet uitputtend. Omdat onze cultuur en ook onze beeldende kunst voornamelijk door het christendom bepaald zijn, heb ik mij vrijwel geheel tot deze traditie beperkt. Over mystiek zou nog veel meer gezegd kunnen worden dan ik doe, maar ik denk dat de vijf elementen waarvan ik in dit boek uitga toch al veel kanten van de rijke wereld van de mystiek ontsluiten. Mijn bespreking van de kunstwerken is meestal bondig. Ik wil met name laten zien hoe mystiek gedachtengoed in kunstwerken is vormgegeven. Ook hoop ik dat de kunstwerken iets zullen oproepen; dat ze u als lezer van dit boek zullen raken en zullen helpen om met verbeeldingskracht en een open geest de teksten te lezen die aan het kunstwerk gekoppeld zijn. Mystieke teksten, ervaringen en gedachten hebben mij in de loop der jaren sterk gevormd. Waar ik dat nodig vond heb ik mijn persoonlijke betrokkenheid laten blijken. Dit boek is het getuigenis van een liefhebber. Een liefhebber van kunst en van mystiek. Ik hoop u door woord en beeld dichter bij die fascinerende

werkelijkheid te brengen waarvan de mystieke teksten en kunstwerken getuigen: het mysterie van God, die wij met vele namen en beelden mogen benaderen en die met zijn creatieve kracht ons vormen wil.

Ik wil uitgeverij Skandalon hartelijk danken voor de zorgvuldige begeleiding van het manuscript en de mooie uitgave van dit boek. Met name Tewin van den Bergh heeft met zijn vele op- en aanmerkingen bijgedragen tot verbetering van de tekst. Daarnaast dank ik de verschillende fondsen en stichtingen die financiële steun hebben verleend zodat het tot een publicatie kon komen.

Mystieke
ervaring
in Bijbel en
geschiedenis

Marc Chagall, *Mozes bij de brandende braamstruik*, 1960-1966

1 | MOZES EN DE BRANDENDE BRAAMSTRIJK

Marc Chagall schilderde dit doek *Mozes bij de brandende braamstruik* gedurende de jaren 1960-1966. Het hangt nu in het museum Message Biblique Marc Chagall in Nice. We zien Mozes die zijn schapen (rechts afgebeeld) even in de steek heeft gelaten om een wonderlijk verschijnsel te gaan zien: een braamstruik die in brand staat maar toch niet verteerd wordt. Als hij dat van dichtbij gaat bekijken, zo vertelt Exodus 3 ons, hoort hij een stem die hem roept: ‘Mozes, Mozes’ en dan tot hem spreekt:

‘Trek je sandalen uit, want de grond waarop je staat, is heilig. Ik ben de God van je vader Abraham, de God van Isaak en de God van Jakob’. Mozes bedekte zijn gezicht, want hij durfde niet naar God te kijken.’¹

Daar zie ik nu een mystieke ervaring in: een dergelijke directe ervaring van goddelijke aanwezigheid, die je met eerbied en ontzag vervult. En deze goddelijke aanwezigheid treedt met jou in relatie, roept je bij je naam. Er is hier sprake van een verschijning. Het goddelijke mysterie verschijnt in vuur. En tevens is er een Stem

die spreekt. Er wordt iets gezien en er wordt iets gehoord. Verderop in dit boek zal ik nader ingaan op wonderlijke ervaringen als visioenen krijgen en het horen van een stem. Hier is het duidelijk dat de verteller beelden gebruikt om een directe ervaring uit te drukken. Dat is een ervaring waarin God verschijnt, maar waarin God zich tegelijkertijd ook verhult. Mozes mag niet dichterbij komen, hij moet afstand houden, een houding van eerbied aannemen. En hij durft ook niet te kijken, vanwege de gloed van het vuur, dat wil zeggen: de ontzagwekkende heiligheid van God. Wanneer hij even later vraagt: hoe is uw Naam, zegt God: 'Ik ben die er zijn zal'. Ook die Naam is onthulling en verhulling tegelijk. Het betekent zoiets als: wie ik ben, dat zul je wel merken, doordat ik er zijn zal.

In de mystieke ervaring wordt het goddelijke mysterie dus ervaren, maar op een verholde manier. Chagall heeft dit uitgewerkt door in de braamstruik een engel af te beelden, als een symbool van de onzienlijke God. Tegelijk laat hij zien dat dit goddelijke mysterie een relatie aangaat met de mens. Links heeft hij de uittocht van het volk Israël geschilderd, voorafgegaan door een wolk – ook weer symbool van de verborgen Aanwezige. Maar ook Mozes die de twee stenen tafelen ontvangt als grondwet van het verbond dat de Eeuwige met zijn volk sluit. Zo gaf hij uitdrukking aan de kern van mystieke ervaring: een directe ontmoeting met een geheimenis dat zich aan jou openbaart om een relatie met jou aan te gaan.

Een mystieke ervaring onthult niet allerlei theoretische kennis over God. Juist in de mystieke ervaring voel en besef je dat je in aanraking komt met iets of iemand boven al ons menselijk denken en verbeelden uit. Je ervaart een zo unieke werkelijkheid, dat je er geen woorden voor kunt vinden, een mysterie, dat je niet kunt vatten. Maar tegelijk ervaar je wel de alles omvattende en doordringende werkelijkheid ervan. Je ervaart Aanwezigheid. En dat is niet een onverschillige aanwezigheid, maar een Presentie die jou zelf ook present stelt. Een Aanwezigheid die jou bij name kent, bij name roept en jou voor zijn Gelaat stelt. Dat is een fascinerend en huiveringwekkend geheim. Wie dat eenmaal heeft ervaren, vergeet het nooit meer.

>>>

Anselm Kiefer, *Sefer*

2 | EZECHIËL: VERLANGEN NAAR TRANSCENDENTIE

Hoe vertel je wat je overkomt als de goddelijke werkelijkheid zich aan jou manifesteert? Je zoekt stamelend naar woorden. Liever gebruik je dan geen begrippen, maar beelden en symbolen. In de Bijbel komen we enkele van zulke beeld-

rijke getuigenissen tegen, zoals dat van de profeet Ezechiël. In het eerste hoofdstuk van zijn boek geeft hij een getuigenis van zijn roepingsvisioen.

Het is een imposant en intrigerend beeld dat Ezechiël ons vertelt. Net als de profeet Jesaja ziet hij een manifestatie van God in zijn bovenaardse heerlijkheid. In zoekende woorden en vreemde symbolen vertelt hij erover. In een gloeiend licht ziet hij vier wezens, ieder met vier gezichten en vier vleugels. Hun gezichten leken van voren op het gezicht van een mens, van rechts op de muil van een leeuw, van links op de kop van een stier en van achteren op de kop van een adelaar. De vier wezens bewogen een wagen met vier wielen voort. Boven hun hoofden was een soort koepel en boven die koepel een soort troon en daarop zat een gestalte als van een mens. 'Dit was de aanblik van de stralende verschijning van de HEER,' zegt Ezechiël. Hij zag dus zoiets als een troonwagen, met daarop een mensachtige verschijning. Nadat de Heer hem heeft geroepen om zijn profeet te zijn, wordt hij door de Geest opgeheven en weggevoerd. Dit indrukwekkende roepingsvisioen heeft doorgewerkt in de visioenen waarvan in het laatste bijbelboek, het boek Openbaring, wordt verteld. Maar het heeft binnen het jodendom ook doorgewerkt en een mystieke speculatie en beleving opgeroepen, die de Merkawah-mystiek wordt genoemd (*merkawah* is Hebreeuws voor troonwagen). In deze joodse mystieke stroming kwam het verlangen naar transcendentie tot volle ontplooiing: het verlangen om verheven te worden tot de dimensie waarin God woont. Deze dimensie werd gesymboliseerd door de zeven hemelpaleizen (Hebreeuws: *hechaloth*), waarlangs je in mystieke vervoering kon opstijgen om uiteindelijk God zelf in zijn glorie te mogen aanschouwen. Elementen van deze mystieke stroming worden later in de kabbala opgenomen.

Men neemt wel aan dat de apostel Paulus vertrouwd was met de Merkawah-mystiek. De beschrijving van zijn bekering heeft in elk geval mystieke trekken. Evenals Ezechiël valt hij ter aarde als de Heer hem vanuit zijn heerlijkheid aanspreekt. Maar nog dichter in de buurt van de Merkawah-mystiek staat de ervaring waarvan Paulus in 2 Korintiërs 12 spreekt. Hij vertelt hoe hij in een visionaire ervaring werd weggevoerd tot in de derde hemel en daar woorden hoorde die door geen mens mogen worden uitgesproken. Het woord voor weggevoerd is in het Latijn *raptus*. En dit woord werd in de christelijke mystiek de term voor mystieke vervoering.

Die visionaire ervaring van Jesaja en Jeremia en Paulus blijft heel fascinerend. Op een andere, maar ook heel diepe manier heb ik zelf enkele malen zoiets mogen ervaren. Een mystieke ervaring is de ervaring aan jezelf ontnomen te worden door de alles absorberende manifestatie van het goddelijke mysterie. Het brengt de mens in extase (letterlijk: buiten zichzelf). Even ervaar je dat er een werkelijkheid is die datgene wat wij normaal ervaren, onszelf inclusief, omvat maar tegelijk ook eindeloos overstijgt. Het is alsof de eeuwigheid doorbreekt in dat moment van mystieke vervoering. Het is de vervulling van ons diepe menselijke verlangen naar transcendentie.

Anselm Kiefer, gang in Barjac

Een modern kunstenaar die zich door deze joodse mystiek heeft laten inspireren is de Duitse kunstenaar Anselm Kiefer. In verschillende kunstwerken met de titel *Sefer Hechaloth* (Boek van de hemelpaleizen) en ook in deze gang van zijn atelier in Barjac (Frankrijk) verwijst hij naar de mystieke hemelreis langs de *hechaloth*, de hemelpaleizen waar God woont. De gang lijkt wel een tunnel naar het licht en in zijn schilderij toont hij een ladder en nog een ladder. De weg gaat steeds meer omhoog, richting de verblijven van de Verhevene. Maar hij zag deze symboliek vooral als een beeld van een zielenreis, een weg naar binnen. Hij zei daarover: ‘Ken je het boek *Sefer Hechaloth*? Dat gaat niet over reizen langs paleizen, maar over een reis naar binnen, door jezelf heen, om jezelf te leren kennen.’²

>>>

Psalm 119, miniatuur in het Getijdenboek voor de Visconti, begin vijftiende eeuw

3 | PSALM 119: HET GODDELIJKE GELAAT LICHT OP

Op deze miniatuur uit het Getijdenboek voor de Visconti³ zien we een prachtige initiaal. Het is de eerste letter van het woord *mirabilia* (wonderen), waarmee de zeventiende strofe van psalm 119 begint. We zien een boog van blauwe wolken en engelenhoofden. In het midden is een ladder opgericht waarlangs een mens naar boven klimt terwijl bovenaan een engel zijn handen naar hem uitstrekt. Onderaan is een man geknield die zich in gebed tot God richt. Blijkbaar wordt hiermee bedoeld